

1918թ. ԲԱՔՎՈՒՄ ՀԱՅԵՐԻ ԿՐԱԾ ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ՎՆԱՍԻ ՓՈԽՀԱՏՈՒՑՄԱՆ ՀԱՐՅԻ ՇՈՒՐՁ

Խաչատուր Դադայան

Հոդվածում ներկայացված է 1918թ. սեպտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին թուրքական զորքի և ադրբեջանցի ջարդարարների՝ Բաքվում իրագործած ցեղասպանության արդյունքում հայերի կրած նյութական վնասի և դրա փոխհատուցման մասին խնդիրը: Մանրագնին ուսումնասիրվել են հարցի վերաբերյալ բազմաթիվ փաստաթղթեր և գրականություն, հաշվարկվել է փոխհատուցման չափը:

Շարունակելով 1915թ. Ցեղասպանության «ավանդույթները»՝ թուրքական զորքերը և ադրբեջանցիները 1918թ. սեպտեմբերի 15-ից նոյեմբերի 17-ը Բաքվում իրականացրին նոր ցեղասպանություն՝ ոչնչացնելով 88.673 հայ բնակիչներից 29.063-ին: Կատարվածի հետևանքները գնահատելու համար 1918թ. դեկտեմբերին Անգլիայի, Ֆրանսիայի և ԱՄՆ-ի կողմից Բաքվում ստեղծվեց «Դաշնակից տերությունների վերստուգիչ հանձնաժողով»: Այն իր բնույթով պաշտոնական էր, միջազգային, կազմը ինտերնացիոնալ էր (ընդգրկված էին ընդամենը 7 հայեր): Հանձնաժողովը Բաքվի բնակչությանն առաջարկեց ներկայացնել ցուցակ-նախահաշիվներ՝ նյութական փոխհատուցում կատարելու նպատակով: Ապա սկսեց այդ ցուցակների իսկությունը ստուգել, 1919թ. ապրիլին վերջացրեց ու հրապարակեց ամփոփիչ տվյալները: Օրինական վճարման ենթակա ճանաչվեց. հայերին՝ 453 մլն 184.126 ռուբլի, ռուսներին և այլ ազգերի ներկայացուցիչներին՝ 48 մլն 824.531ռ., վրացիներին՝ 3 մլն 995.049ռ., մուսուլմաններին՝ 2 մլն 226.822ռ., հիմնարկ-ձեռնարկություններին՝ 83 մլն 871.114ռ.: Ընդ որում՝ յուրաքանչյուր ցուցակատիրոջ տրամադրվեց համապատասխան չեկ:

Ըստ հանձնաժողովի՝ այդ գումարները պետք է վճարեր Թուրքիան: ՀՀ Ազգային արխիվում պահպանվում է, բառի բուն իմաստով, թանկարժեք մի փաստաթուղթ (ֆ. 200, ց. 1, գ. 39, թ. 50). դա Վրաստանում ՀՀ գործերի հավատարմատար Ա. Զամալյանի 1918թ. նոյեմբերի 29-ի հեռագիրն է, որով նա Հայաստանի արտաքին գործերի նախարարին հղել է գեներալ Թոմսոնի՝ նոյեմբերի 21-ին Նուրի փաշային ուղղված հետևյալ հեռագրի տեքստը.

«Բաքու ժամանելուն պես զեկույցներ են ստացվել օսմանյան զինվորների կողմից թալանի և ունեցվածքին հասցված վնասների մասին: Բաքվում Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Միացյալ Նահանգների ներկայացուցիչներից կազմվել է հանձնաժողով՝ ապացուցված վնասների ընդհանուր արժեքի գնահատումը հետաքննելու համար: Քանի որ ապագա գումարը պետք է փակվի Թուրքիայի հաշվին, Ձեզ գրում եմ, որպեսզի հնարավորություն ունենաք վերադարձնելու ունեցվածքը: Հայտնում եմ Ձեզ, որ անհրաժեշտություն ծագելու դեպքում կձևավորվեն այլ հանձնաժողովներ՝ բողոքները քննարկելու համար: Այդ իսկ պատճառով նպատակահարմար է Ձեզ և Ձեր գեներալներին տեղեկացնել սույն մտադրության մասին»¹:

Ո՞րն է այս փաստաթղթի արժեքը: 1919թ. հայոց Ազգային պատվիրակության ղեկավար Պողոս Նուբարը հայ և օտարազգի մասնագետներից կազմված մի հանձնախումբ ուղարկեց Թուրքիա, որի նպատակն էր պարզել ցեղասպանության հետևանքով արևմտահայության կրած նյութական վնասի չափը: Երկարատև և մանրակրկիտ ուսումնասիրությունից հետո հանձնախումբը միաձայն հանգեց այն եզրակացության, որ հայությունից Թուրքիայի յուրացրած նյութական ունեցվածքի արժեքը կազմում է 3 մլրդ 350 մլն դոլար²:

Երբ նյութական փոխհատուցման ժամանակը վրա հասնի (իսկ այդ ժամանակը վաղ թե ուշ անպայման գալու է), Թուրքիան, անկասկած, կվիճարկի այս թվի իսկությունը: Զուտ այն բանի համար, որ Պ.Նուբարն է հանձնախումբը կազմել:

1918թ. Բաքվի հայոց ցեղասպանության պարագայում իրավիճակը միանգամայն այլ է. հանձնաժողովն ստեղծել էին դաշնակից պետությունների ներկայացուցիչները, գեներալ Թոմսոնն ուղղակի մատնացույց է արել պատասխանատվություն կրողին, և 1 ռուբլու ճշգրտությամբ հրապարակվել են փոխհատուցման ենթակա գումարների չափերը:

Սակայն այստեղ առկա է քաղաքական ենթատեքստ ունեցող մի մոտեցում. դաշնակից պետությունները և հատկապես Անգլիան փոխհատուցման պատասխանատու էին ճանաչում Թուրքիային, որովհետև իրենց պետք էր Բաքվի նավթը: Այնինչ, հավասարաչափ պատասխանատվություն պետք է կրեր Ադրբեջանի թուրքաստեղծ Հանրապետությունը, որը Բաքուն հռչակել էր մայրաքաղաք, ուներ կառավարություն, մեջլիս-խորհրդարան և որի տարածքում կատարվել էր ցեղասպանությունն ու յուրացվել էր հայերի ունեցվածքը: Սա իրավական հիմքերից մեկն է:

¹ Հայերի կոտորածները Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգներում 1918-1920թթ.: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Ե., 2003թ., էջ 152:

² Ե. Նաթանասեան, Հայոց թիւր, Բոստոն, 1965թ., էջ 22:

Կա նաև երկրորդ իրավական հիմնավորումը: 1991թ. հոկտեմբերի 18-ին Ադրբեջանի նախագահ Ա.Մութալիբովի ստորագրությամբ ընդունվել է «Ադրբեջանական Հանրապետության սահմանադրական ակտը Ադրբեջանական Հանրապետության պետական անկախությունը վերականգնելու մասին»: Այդ ակտի նախաբանում գրված է. «1918 թվականի մայիսի 28-ին Ադրբեջանի Ազգային խորհուրդն ընդունեց Անկախության մասին հռչակագիր՝ դրանով հանդերձ *վերականգնելով ադրբեջանական ժողովրդի պետականության բազմադարյա ավանդույթները* (ընդգծ. հեղ.):

...ՌԽՖՍՀ-ը... օկուպացրեց ինքնիշխան Ադրբեջանական Հանրապետության տարածքը, բռնի կերպով տապալեց *օրինականորեն ընտրված* (ընդգծ. հեղ.) իշխանության մարմինները և վերջ դրեց ադրբեջանական ժողովրդի մեծաքանակ զոհերի գնով ձեռք բերած անկախությանը»:

Պարզվում է՝ ադրբեջանական ժողովուրդը ոչ միայն գոյություն է ունեցել դարեր շարունակ, այլև ունեցել է «պետականության բազմադարյա ավանդույթներ», «օրինականորեն ընտրված» իշխանության մարմիններ: Ե՞րբ է արվել նման ընտրություն, երբ Հայոց ազգային խորհուրդը հրաժարվեց պատգամավորներ գործուղել մեջլիս՝ իրավացիորեն պատճառաբանելով, որ չի ցանկանում մասնակցել և դրանով հանդերձ օրինականացնել ցեղասպանների գազանությունները:

Մեզ հետաքրքրում է այս սահմանադրական ակտի հոդվածներից մեկը, որն ունի այսպիսի տեքստ.

«Հոդված 2.

Ադրբեջանական Հանրապետությունը հանդիսանում է 1918 թվականի մայիսի 28-ից մինչև 1920 թվականի ապրիլի 28-ը գոյատևած Ադրբեջանական Հանրապետության ժառանգորդը»¹:

Այս հոդվածը ադրբեջանցու բերանից երբևէ դուրս թռած ամենաճշմարտացի բառերն են: Ներկայիս Ադրբեջանն անկեղծորեն, առանց այլևայլության ընդունում է, որ ինքը ցեղասպանների, թալանչիների, բռնացողների ու բռնաբարողների ժառանգորդն է: Սրանով թե՛ մենք՝ հայերս, թե՛ օտարերկրացիները պետք է իմանան, թե ում հետ գործ ունեն:

Այս հոդվածով Ադրբեջանն ընդունում է հայերի փաստարկներից ևս մեկը, ըստ որի Լեռնային Ղարաբաղը երևի չի եղել իր կազմում, որովհետև Արցախն Ադրբեջանին բռնակցվել է 1921 թվականին:

Այս հոդվածով, ի վերջո, ժառանգորդն ստանձնում է իր նախնիների գործած ցեղասպանության ողջ պատասխանատվությունը:

Հարկ չկա միամիտ լինել և մտածել, թե վաղն ևեթ Ադրբեջանը կընդունի ցեղասպանությունը, բայց եթե նրա հետ անիմաստ է բարոյական ար-

¹ Այս ակտից արված թարգ.՝ հեղ.: «Ժառանգորդ» բառը ռուսերեն՝ «преемница»:

ժեքների մասին խոսել՝ իր իսկ «Թերաթեքության» պատճառով, ապա պարտավոր է նախ, ֆինանսապես փոխհատուցել:

Մեր կողմից կատարվել է մի հաշվարկ, ընդ որում՝ ոչ խիստ մասնագիտական, թվերը կլորացնելով հոգուտ աղբբեջանցիների, ինչի արդյունքներն էլ կներկայացնենք ստորև:

Հաշվարկ կատարելու համար, նախ, հարկ էր որոշել ռուբլու արտաթուրային համարժեքը, որովհետև Ռուսաստանում մոլեգնող քաղաքացիական պատերազմը, քայքայված տնտեսությունը հանգեցրել էին վիթխարի արժեզրկման, բացի այդ, երկրում ծնվող ու մեռնող շուրջ 200 «հանրապետություններից» գրեթե յուրաքանչյուրը սեփական դրամական միավորն էր թողարկում: Մեզ չհաջողվեց պարզել 1918 թվականին ռուբլու և ֆունտ ստերլինգի, ֆրանկի, մարկի կամ դոլարի փոխարժեքները: Այդժամ հիմք ընդունեցինք Ստեփան Լիանոյանի (1872-1951թթ., մեծ նավթարդյունաբերող) գործողությունը. 1919թ. աշնանը նա Անգլիական բանկից ստացավ 400.000 ֆունտ ստերլինգի ապահովված վճարման երաշխիք և 1:10 հարաբերակցությամբ թողարկեց Հյուսիսարևմտյան Հանրապետության 4 մլն ռուբլի: Եթե նկատի ունենանք, որ 1919թ. ռուբլու արժեզրկումն ավելի մեծ էր, քան 1918-ին, ապա ավելի քան ընդունելի է նույն հարաբերակցությունը կիրառել նաև օրինականորեն վճարման ենթակա ճանաչված փոխհատուցման գումարների հանդեպ:

Այդ գումարները նվազեցնելով 10 անգամ և վերածելով ֆունտ ստերլինգի՝ ստանում ենք հետևյալ թվերը. հայերին պետք է վճարվեր 45 մլն 318.412 ֆունտ ստերլինգ, ռուսներին և այլ ազգերի ներկայացուցիչներին՝ 4 մլն 882.453, վրացիներին՝ 399.504, մուսուլմաններին՝ 222.682, հավաքական սեփականատեր հիմնարկ-ձեռնարկություններին՝ 8 մլն 387.111:

Աղբբեջանական կառավարության հետ թուրքական գործը Բաքու է մտել և տեղի աղբբեջանցիների հետ թալանն ու ավարառությունն սկսել 1918թ. սեպտեմբերի 15-ից. հաշվարկի մեկնակետ ընդունվել է նոյեմբերի 1-ը:

Կա ևս մեկ կարևոր պահ. ժամանակի համաշխարհային բանկային պրակտիկայում գոյություն ունեւ հետևյալ սկզբունքը՝ եթե չկային պայմանագրային հարաբերություններով ամրագրված որոշակի տոկոսադրույքներ, ապա նվազագույն դրույք էր համարվում 5%-ը (կան սույնը հաստատող բազմաթիվ տվյալներ):

Եվ այսպես, 1991թ. հոկտեմբերի 18-ին Աղբբեջանը սահմանադրական ակտով իրեն հռչակել է 1918թ. մայիսի 28-ից մինչև 1920թ. ապրիլի 28-ը գոյատևած Աղբբեջանի Հանրապետության ժառանգորդ, հետևաբար ստանձնել է նաև ֆինանսական փոխհատուցում կատարելու պարտականությունը:

Ժամանակահատվածը, որի համար Աղբբեջանը պիտի վճարի, ընդգր-

կում է 1918թ. նոյեմբեր, դեկտեմբեր ամիսները, 1919թ. ամբողջությամբ, 1920թ. առաջին չորս ամիսները, 1991թ. վերջին երեք ամիսները, 1992-2006 թվականները: Յուրաքանչյուր տարվա և ամիսների վրա հաշվելով բանկային 5% դրույքաչափը, ստացել ենք հետևյալ պատկերը: Աղբբեջանը ներկայումս պարտք է. հայերին՝ 102 մլն 674.461 ֆունտ ստերլինգ, ռուսներին և այլ ազգերի ներկայացուցիչներին (գերմանացիներ, ավստրիացիներ, հրեաներ, լեհեր, չեխեր, ֆրանսիացիներ, լատվիացիներ և այլք)՝ 11 մլն 062.275, վրացիներին՝ 905.159, մուսուլմաններին (աղբբեջանցիներ, պարսիկներ, լեզգիներ և այլք)՝ 504.529, հիմնարկ-ձեռնարկություններին՝ 19 մլն 002.855:

Ընդ որում, պետք է ընդգծել, որ հավաքական սեփականատերերի մեջ ազգային պատկանելության տարբերակում չի դրվել (օրինակ՝ միայն Մարդասիրական ընկերության ճանաչված նյութական վնասների գումարը 308.777 ռ. 50 կոպեկ էր), այնինչ դրանց զգալի մասը հայտնի է, և պատրաստ ենք տվյալները տրամադրել այս գործին հետամուտ պատկան մարմնին:

Այսպիսով, ներկայիս *Աղբբեջանը*՝ Աղբբեջանի առաջին Հանրապետության ժառանգորդը, 1918թ. Բաքվում սպանված կամ չսպանված, բայց թալանված բնակիչների ժառանգորդներին *պարտք է 134 մլն 149.279 ֆունտ ստերլինգ*:

Սակայն անգլիացի գեներալ Թոմսոնն իր պատմական հեռագրով ուղղակի մատնացույց էր անում մեղավորին և պարտապան էր ճանաչում Թուրքիային:

Կատարվել է ևս մի հաշվարկ՝ նույն սկզբունքներով: Սակայն, ի տարբերություն Աղբբեջանի, Թուրքիայի պարտքի գումարի ձևավորման ժամանակահատվածն ընդգրկում է 1918թ. վերջին երեք ամիսները և 1919-2006 թվականները: Վերստուգիչ հանձնաժողովի կողմից Թուրքիայի պաշտոնական պարտքը ճանաչվել է 59 մլն 210.165 ֆունտ ստերլինգ: Այս գումարին ամեն տարի բանկային 5% դրույք ավելացնելու դեպքում կստացվի, որ ներկայումս Թուրքիայի նյութական փոխհատուցման գումարը կազմում է 4 միլիարդ 552 միլիոն 032.960 ֆունտ ստերլինգ, որից հայերի մասնաբաժինն է 3 միլիարդ 518 միլիոն 847.403 ֆունտ ստերլինգ:

Ի՞նչ ենք առաջարկում: Հույս ունենալ, թե Թուրքիան և Աղբբեջանը առանց ստիպելու կընդունեն իրենց պատմական մեղսագործությունը, առաջինը՝ 1915թ. Արևմտյան Հայաստանում 1,5 միլիոն հայերի ցեղասպանությունը, առաջինը և երկրորդը՝ 1918թ. Բաքվում իրականացրած հայոց ցեղասպանությունը, անհուսալի է: Որովհետև ցեղասպանությունների ճանաչումը բարոյական կատեգորիա է, իսկ այդ երկրներն ապացուցել են, որ իրենք «բարոյապես թերաբժեք» են: Նրանց հետ պետք է խոսել իրավաբանության լեզվով, հարկ է միջազգային համապատասխան աստիճաններում

իրավական հետապնդման գործընթաց սկսել՝ Բաքվում կատարվածի ֆինանսական փոխհատուցումը ստանալու ուղղությամբ:

Թուրքիան և Ադրբեջանը կարող են չճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը, բայց ինչպե՞ս պիտի հրաժարվեն նյութական փոխհատուցումից, երբ առկա են իրավական բոլոր հիմքերը:

Անգլիան և Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները, ի տարբերություն Ֆրանսիայի, կարող են չճանաչել Հայոց ցեղասպանությանը, բայց ինչպե՞ս պիտի չընդունեն իրենց իսկ նախաձեռնությամբ իրենց իսկ ստեղծած հանձնաժողովի որոշման հավաստիությունը:

Հուլիս, 2006թ.

ВОКРУГ КОМПЕНСАЦИИ МАТЕРИАЛЬНОГО УЩЕРБА, ПОНЕСЕННОГО АРМЯНАМИ БАКУ В 1918г.

Хачатур Дадаян

Резюме

Продолжая «традиции» Геноцида 1915г., с 15 сентября-17 ноября 1918г. турецкие войска и азербайджанцы осуществили новый геноцид в Баку, истребив 29.063 из 88.673 армянских жителей. В декабре того же года представителями Англии, Франции и США была создана Контрольная комиссия союзных держав, которая начала подсчет материальных потерь. В Национальном архиве Армении хранится копия телеграммы британского генерала Томсона командующему турецкими войсками Нури-паше, согласно которой убытки должны были быть отнесены за счет Турции. По подсчетам Контрольной комиссии, после тщательных проверок и перепроверок, сумма материальных убытков армянского населения Баку составила 453млн 184.126 рублей, что по нынешним временам равно 3млрд 518млн 847.403 фунтам стерлингов.

Однако с юридической точки зрения прямую ответственность несет и Азербайджанская Республика, т.к. она, согласно Конституционному акту от 18 октября 1991г., провозгласила себя преемницей существовавшей в 1918-1920гг. Азербайджанской Республики. Исходя из этого, сумма компенсации жертвам геноцида в Баку, которую должен выплатить нынешний Азербайджан, составляет 134млн 149.279 фунтов стерлингов.